

УДК 94 (477.6) “18”

О.П. Саманцов

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКІ СЕЛИЩА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІН. ХІХ СТ.

У статті автор розглядає особливості містообразуючої діяльності підприємців та промислових робітників. Характерні риси та особливості цього процесу.

Ключові слова: робітниче селище, фабрично-заводська промисловість, містообразуюча діяльність, будинки та житло.

В статье автор рассматривает особенности градообразующей деятельности предпринимателей и промышленных рабочих. Характерные черты и особенности этого процесса.

Ключевые слова: рабочий поселок, фабрично-заводская промышленность, градообразующая деятельность, дома и жилища.

The author examines the organization features of worker settlements of Ekaterinoslavskiy region end XIX - begin XX centuries. The author pays great attention to definition relationship between providing workers by houseroom and formation of the main types of buildings.

Key words: worker settlement, factory industry, city-forming activity, houses and shelters.

Постановка проблеми. Історія міст і сіл, як й історія промисловості дореволюційної Росії, не відноситься до маловивчених тем. Інтерес до цієї проблематики зародився разом з переміщенням центра кам'яновугільної й металургійної промисловості на Південь Росії в кін. ХІХ ст. Однак, найбільшого розвитку ця тематика набула у в другій половині ХХ ст., як одна з авангардних в історико-революційних дослідженнях. Відповідно до цього відбулося видання багатотомної “Історії міст і сіл України” [3; 4; 5], а також циклу історико-краєзнавчих досліджень по історії заводів й окремих міст [6; 7] й ін.

Розвиток сучасних наукових технологій, особливо комп'ютерних комунікацій, дозволив ввести в науковий обіг велику кількість літератури, раніше невідомої, шляхом створення електронних бібліотек, електронних ресурсів і персональних сайтів, як рівноправних партнерів наукових бібліотек, що приводить до постійного збільшення джерельної бази досліджень, методів аналізу й точок зору, постійного переосмислювання накопичених результатів.

Аналіз актуальних досліджень. Не дивлячись на давність формування проблематики, ця тема не знайшла достатнього висвітлення в середовищі істориків, залишаючись додатковою та супроводжувальною. Подібна ситуація накладала відбиток й на характер поглядів фахівців, коли робочі селища розглядаються як такі, що вже сформувалися й не трансформуються у часі, на тлі яких відбуваються історичні події.

Серед таких робіт можна виділити: “Промисловий Донбас в історії розвитку економіки України (2-га пол. ХІХ ст.)” та “Роль важкої

промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ –початок ХХ ст.)” І.Довжук, “Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.” А. Михненко, “Висвітлення питання про становлення і розвиток вугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону в дослідження російських вчених початку ХХ ст.” О. Саманцова, “Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861- 1914)” та “Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861-1914)” О. Щербініної тощо.

Хронологічні межі роботи визначені 70-90-ми рр. ХІХ ст., часом становлення кам'яновугільної промисловості в регіоні, і організації фабрично-заводських і рудничних селищ. А верхня хронологічна межа позначена 1914 р., початком Першої світової війни, що привело до зміни організації традиційного промислового виробництва й разом з ним організації життєдіяльності робочих селищ.

Географічні рамки роботи визначені однією із самих великих промислових губерній Російської імперії, у яку входили частково, або повністю сучасні Донецької, Луганська, Запорізька, Область війська Донського й ін. Етнічний склад якого складався в результаті заселення даної території, починаючи з ХVІІ ст. і прискорюючись напр. ХІХ – поч. ХХ ст.

Джерельну базу роботи становлять статистичні дані [9; 10; 11; 12], роботи економістів й істориків кін. ХІХ – поч. ХХ ст. [1; 8; 13; 14; 15] й ін.

Об'єктом нашого дослідження виступає робоче селище в його специфічній організації місця проживання й відпочинку фабрично-заводських робітників та службовців, як визначальний тип адміністративно-господарського поселення. **Мета статті.** використовуючи визначену джерельну базу простежити основні тенденції розвитку фабрично-заводських поселень у Катеринославській губернії кін. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, фабрично-заводське або рудничне селище організовувалося біля одного, або декількох підприємств, які носили містообразуючий характер. Відповідно до цього, кількість жителів селища, їхній рівень життя, а разом з тим і структура селища визначалися розвитком цих підприємств. Як правило, населення таких селищ становило кілька тисяч чоловік. Так при Петровському металургійному заводі сформувалося селище Єнакієве, у якому на кінець XIX ст. налічувалося близько 3 тисяч чоловік [2, с.2].

Населення робочих селищ формувалося переважно з фабрично-заводських і рудничних працівників. Відповідно й сам процес наповнення й формування жителів селищ був безпосередньо пов'язаний із процесом формування робітничого класу в цьому регіоні.

Серед особливостей можна виділити специфічні риси формування робітничого класу Донецько-Придніпровського економічного регіону, на які звертали увагу всі дослідники. І, насамперед те, що "... гірничозаводська робоча сила набиралася головним чином зі стороннього люду" [1, с.187].

М. Балабанів наводить такі дані "на середину 80-х рр. XIX ст. у Бахмутському повіті з 5150 робітників, зайнятих на 33 великих шахтах 40,1% жили на шахтах постійно, 59,9% приходили на роботу тимчасово" [1, с.9].

У свою чергу, відстань у кілька верст до місця роботи, або місця проживання вимагає деякого часу на пересування, що в сполученні з робочим днем у 12 годин, і початком роботи в 06-00 змушує як працівників, так і власників підприємств йти на пошук нових форм організації місця проживання. Крім того, на початку XX ст. П. Пальчинський виділяв ще один, на наш погляд досить цікавий факт - це вороже відношення місцевих жителів до сторонніх робітників, що проявлялося як в особистісному відношенні, так і високій ціні за житло й організації побуту [8, с.423].

Таким чином, у переміщенні працівників до рудників і заводів, організації життя навколо них були зацікавлені як самі працівники, так й власники підприємств. "Результатом такого положення справ з'явилося будівля землянок спочат-

ку самими робітниками, а потім підприємцями" [8, с.423].

Крім того, основним шляхом поповнення робочої сили, а відтак і жителів фабрично-заводських селищ була робоча міграція. На це була спрямована діяльність підприємств і підприємців, а точніше їхніх контор по організації життєдіяльності робітників і поширенню інформації про можливості роботи й побуту на підприємстві, а також - ініціативна діяльність підрядників.

Як ми вже відзначали вище, першим кроком в організації фабрично-заводських селищ є ініціатива самих робітників, що реалізується будівництвом землянок, тимчасового житла різних типів навколо підприємств і рудників.

Наступним кроком виступає будівництво житла для робітників та службовців самими підприємцями. Це обумовлено не стільки любов'ю до свого працівника, скільки необхідністю закріпити на підприємстві кваліфікованого працівника, або ж такого роздобути. Практика показала "...що гарне приміщення має "притягальну силу" і тому всі підприємства волею, або неволею для забезпечення собі достатнього контингенту робітників, змушені поліпшувати якість і збільшувати кількість своїх приміщень..." [8, с.423]

Однак, необхідно відзначити ще одну особливість споживача житла - це те що робітничий клас у цьому випадку виступає не як ефемерна узагальнена категорія, а як практична соціально неоднорідна організація. Насамперед, це кваліфіковані й некваліфіковані працівники, постійні й сезонні, одружені й не одружені й т.д. (У цьому випадку, визначення цих груп і категорій, їхніх основних рис і взаємин не входить у рамки нашої статті). Серед яких, найбільший містообразуючий інтерес представляють, кваліфіковані й некваліфіковані постійні працівники, переважно сімейного стану, а також інженерно-технічний персонал.

Це обумовлюється тим, що сімейні робітники, як правило, пред'являють більш високі вимоги до житла й організації побуту, навіть із певною шкодою по відношенню до заробітної платні. У той час, як самотні женуться за високим заробітком, мало приділяючи уваги якості приміщень й організації побуту. Як правило, вони об'єднувалися в артілі зі спільним проживанням і харчуванням, як тоді говорили, "зі своїм господарством".

У такий спосіб формуються декілька найпоширеніших типів житла: будинки для сімейних та інженерно-технічного персоналу, й бараки.

Збільшення потужності підприємств за рахунок укрупнення й використання сучасних технологій приводить до збільшення частки кваліфікованої праці, що в свою чергу приводить до зміни тенденцій містобудівної політики підприємцями. Якщо в 70-80-і рр. XIX ст. найбільшого поширення набуло само будівництво у вигляді землянок, тимчасове житло й бараки, то 90-і рр. XIX ст. стали часом зміни акцентів орієнтованої на збільшення будівництва власником, що особливо виявилось в поч. XX століття.

Відбувається зовнішня трансформація організації селищ. Зберігаючи своє географічне розташування навколо підприємств у вигляді “колонок”, сімейні будинки й будинку для інженерно-технічного персоналу переходять на другу й третю лінію заселення, залишаючи на першій “робочі бараки” для тимчасових і некваліфікованих робітників.

Будинки другої й третьої лінії здобувають більшу привабливість за рахунок свого розташування, оточення, організації побуту і якості життя. Одночасно тут же формується й адміністративний центр селища.

Промисловий розвиток регіону сформував й оптимальну організацію сімейного житла. Так у Донецьком басейні “пануючими типами сімейних будинків були односімейні – 2 330 з 2 330 сімейних приміщень; двосімейні – 1 379 з 2 758 сімейних приміщень; чотириохсімейні – 957 з 3 828 сімейних приміщень, що становить 4 668 будинків з 8 910 сімейних приміщень” [8, с.427].

Матеріали для будівництва будинків використалися найрізноманітніші, але здатні захистити від непогоди й створити комфорт і затишок. Насамперед, це дерев’яні у вигляді зрубів, обмазані вапном або глиною й кам’яні будинки. Вони становили близько 83,3% від всіх будинків у регіоні (підрахунок наш).

Наступним фактором привабливості житла виступає об’єм приміщення. Так, для односімейних будинків, залежно від матеріалу будівництва будинку, він буде: кам’яний будинок - 6,14 куб. саж., цегельний будинок - 7,35 куб. саж.; фахверкові - 4,5 куб. саж.; дерев’яні й мазанки - 6,5 куб. саж. Живучи в такому будинку, родина (робітник) має місце для облаштованості собі двору, або городу, що визначало найбільшу привабливість такого житла.

Середня витрата на одну родину при будівлі будинку становив мінімум від 90 рублів (односімейний дерев’яний будинок типу напівземлянка) і до 500 рублів (односімейний кам’яний будинок). Кам’яний двадцятисімейний будинок від 225 руб., цегельний чотириох-

сімейний від 300 руб. Такий самий, але фахверковий 200 рублів. Він відрізнявся швидкістю й легкістю будівництва. Саманний п’ятисімейний коштував від 105 руб. Його вартість залежала від обшивання стін. Дерев’яні та глинобитні восьмисімейні будинки від 225 руб.

Також на вартість будівлі впливали матеріали даху (залізна, черепична), підлоги (глинобитної або дерев’яної), санітарні служби, збільшуючи вартість будинку від 50 до 100 руб., підкреслюючи тим самим статус власника житла, його матеріальне становище.

Як відзначав П.І. Пальчинский, “Дерев’яні будинки, що представляють у величезній більшості односімейні будинки, більшою мірою було мазанками типу “Горлівка” і напівземлянки, і відрізняються надзвичайною розмаїтістю вартості від 90 руб. при напівземлянці. Найпоширеніший тип мазанки “Горлівка” близько 280 руб. за будинок і до 500 руб. за гарний дерев’яний односімейний будинок. Досить значне число сімейних будинків мають дах, покритий шаром глини, і підлоги, набивні із глини або просто з утрамбованої землі.

Із загального числа кожного типу мають земляний дах і підлоги: односімейні будинки 76,2%; двоохсімейні будинки 27,5%; чотириохсімейні будинки 2,0% .

...Із загального числа родин (10 430), тільки 1 263 сімей (12,1%) містяться у будинках, що не мають ні земляних підлог, ні даху” [8, с.434,439,441].

Відповідно, ми не можемо обійти питання матеріального забезпечення гірничо-заводських робітників Катеринославської губернії. Слід відразу зазначити, що вона буде вище, ніж в інших промислових регіонах Росії, і складала для найменш забезпеченого, некваліфікованого працівника від 17 рублів на місяць. Так у Юза щомісячна платня становила: малолітній-12 руб.; простий робітник - 17 руб.; кочегар 20 руб.; казаняр 23 руб.; коваль, столяр - 25 руб.; ливар - 40 руб.; майстер, машиніст 60 руб. на місяць. Таким чином, середній сімейний бюджет із трьох працюючих становив більше 50 рублів на місяць, при середній витраті на сімейне харчування близько 14 рублів. А відтак, кваліфікований робітник, використовуючи свої фінансові можливості, міг дозволити собі мати житло, виходячи із власних міркувань.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Кін. XIX, та поч. XX ст. характеризуються різними містообразуючими мотиваціями. Якщо в кінці XIX століття це - свідомо організації підприємств власниками, та несвідомо організації селища робітниками, то

на поч. ХХ ст. – це свідомо діяльність підприємців.

Участь у містообразуючих процесах робітників впродовж визначеного періоду носила активний характер у вигляді будівництва та експлуатації житла.

Поруч із розбудовою будинків власниками підприємств простежується подібна ініціатива робітників, і, в першу чергу кваліфікованих.

Типи будівель, їх популярність були обумовлені тільки економічними можливостями робітника, одночасно, більш якісними виступають будинки розбудовані власниками підприємств та копалень.

Географія розташування промислових селищ повністю залежить від технологічної потреби організації виробництва, відповідно до чого вони розташовувались як правило вздовж річок, у дуже рідкому поблизу водоймищ. А розташування житла робітників поблизу свого виробництва. Що й виступає основою містобудівництва.

Більш детальний аналіз цього процесу потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабанов М. Очерки истории рабочего класса в России. Часть II. Капиталистическая Россия (60-е – 80-е гг. XIX ст.) / Балабанов М. – М., 1925. – 477 с.
2. В царстве угля и руды / Колонка редактора. – 1898. – №3. – С.2
3. История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область / [ред. кол. Шараев Л.Г. (пред.) и др.]. - К., 1976.- 727 с.- (История городов и сел Украинской ССР).
4. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область / [ред. кол.].
5. Ерхов Г.П.(ред.) и др.]- К., 1976.- 811 с.- (История городов и сел Украинской ССР).
6. История городов и сел Украинской ССР. порожская область / [ред. кол. Петрикин В.И.(пред.) и др.]- К., 1981.- 726 с.- (История городов и сел Украинской ССР).
7. История заводов/ А.М. Горький, П.П. Постышев, А.А. Андреев, Н.М. Шверник и др. - 1933.- №6.- 152 с.- (История заводов).
8. История родного завода: Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского завода им. Ленина / [Подг. к печ. К. Соловьев].- Днепропетровск, 1957.- 177 с. – (История родного завода).
9. Пальчинский П.И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна/ П.И. Пальчинский // Горный журнал. - 1906. - №9.- Т. 3. - С. 421 - 442.
10. Пупырников А. А. Екатеринославский календарь на 1888 г./ А.А. Пупырников Екатеринослав, 1888. - 74 с. – (Екатеринославский календарь).
11. Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну на 1914 г. Екатеринослав, 1914. – 200 с.- (Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну).
12. Справочная книга для горнопромышленников Юга России. – Харьков. 1916. - Ч.1. - 476 с.- (Справочная книга для горнопромышленников Юга России).
13. Торгово-промышленный адрес-календарь города Екатеринослава “Посредник” на 1894 г. - Екатеринослав, 1893. - 215 с.- (Торгово-промышленный адрес-календарь города Екатеринослава)
14. Фомин П.И. Донецкий бассейн / П.И Фомин. - Харьков, 1920.- 35с.
15. Фомин П.И. Украина. Экономическая характеристика /П.И. Фомин. - Харьков, 1923.- 179 с.
16. Цыперович Г. Экономическая жизнь в 1911 г. / Г. Цыперович // Современник. - 1912.- № 1.- С. 183-210.